

Tractatus Logico-Philosophicus Üzerine bir İnceleme*

An Inquiry on The Tractatus Logico-Philosophicus

Kürşat Maral Lokman Çilingir

Özet

Gottlob Frege ve Bertrand Russell'in takipçisi olarak görebileceğimiz Ludwig Wittgenstein'in ilk eseri olan Tractatus Logico-Philosophicus'u** bu iki filozofun ışığında okumak mümkündür. Wittgenstein'in bu eserinde özellikle Frege'nin ve Russell'in düşüncelerinin sentezini yaparak felsefi bir dil teorisi ortaya koyduğu söylenebilir. Ona göre felsefenin sorunları, dilin mantığının yanlış anlaşılmasından kaynaklanır. Zira gündelik dil, dilin mantığını gizler. Yapılması gereken örtüyü kaldırmak ve örtünün altına odaklanmaktır, ancak bu yolla dilin mantığı görülebilir ve anla-

Abstract

It is possible to read Ludwig Wittgenstein's first work Tractatus Logico-Philosophicus, which we can see as a follower of Gottlob Frege and Bertrand Russell, in the light of these two philosophers. In this work, Wittgenstein synthesizes the ideas of Frege and Russell and puts forward a philosophical theory of language. According to him, the problems of philosophy stem from the misunderstanding of the logic of language. Because everyday language conceals the logic of language. What needs to be done is to lift the veil and focus under the veil, only in this way

* Bu makale "Mantıksal Atomculuğa Yönelik Bir Eleştiri" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir (Yüksek Lisans, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, Türkiye, 2022).

** Bundan sonraki bahsedişlerde Tractatus Logico-Philosophicus için TLP kısaltması yapılacak, aynı zamanda bu kitaba verilecek referanslar sayfa numarasıyla değil, kitabın kısaltması ve önerme numarasıyla verilecektir (Örn: TLP: ö. 2.325).

✉ Doktora Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Felsefe Bölümü (kursatmaral9@gmail.com) ORCID: 0000-0002-9641-6072.

✉ Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Felsefe Bölümü (lokman.cilingir@omu.edu.tr) ORCID: 0000-0003-0121-9744.

şılabilir. Dil ve dünya mantık yoluyla kurulduğuna ve dil de dünyayı resmettiğine göre, yalnızca dünyanın olanaklı bir resmini sunan tümceler anlamlıdır. Bu türden tümceleri ya da önermeleri de ancak doğa bilimleri ortaya koyar. Felsefe doğa bilimlerinden biri olmadığı için, anlamlı önermeler ortaya koyamaz. Hatta Wittgenstein'a göre felsefenin görevi de bu değildir. Bu saptamayla birlikte felsefenin geleneksel uğraşları saçma bir kimliğe bürünmüştür. Artık saçma soruları bir kenara bırakarak, felsefeye yeni bir yol çizmek gerekir. Bu bağlamda Wittgenstein felsefeye yapıcı ve yıkıcı olmak üzere iki görev yükler. Felsefenin yıkıcı görevi, filozoflara her seferinde önermelerinin saçma olduğunu göstermektir. Bu noktada felsefe burada saçmalığa dur diyen zabıttır. Bu aslında felsefenin mantıksal yönüdür. Felsefenin yapıcı göreviyse, dilin mantığını açığa çıkarmaktır. Başka bir deyişle felsefe gündelik dilin örttüğü mantıksal yapıyı ortaya çıkarmayı amaçlar. Fakat bu yapıcı misyon, aynı zamanda bir kendini reddediş de içerir; çünkü dil, kendi kurucu yapısını, yani mantığı resmedemez ve resmetmek istediğinde saçmalığa düşer. Mantık kendini dilde gösterir; söylenebilir değildir. Söylenebilir olan yalnızca doğa biliminin tümceleridir. Bu sebeple TLP'de son raddede saçma hale gelir; fakat bu saçmalık, aydınlatıcı bir saçmalıktır. Bu

can the logic of language be seen and understood. Since language and the world are constructed through logic and language paints the world, only sentences that present a possible picture of the world are meaningful. Only the natural sciences can produce such sentences or propositions. Since philosophy is not one of the natural sciences, it cannot produce meaningful propositions. In fact, according to Wittgenstein, this is not the task of philosophy. With this determination, the traditional pursuits of philosophy have assumed an absurd identity. It is now necessary to put aside absurd questions and chart a new path for philosophy. In this context, Wittgenstein assigns two tasks to philosophy: constructive and destructive. The destructive task of philosophy is to show philosophers every time that their propositions are absurd. At this point, philosophy is the police officer who puts a stop to absurdity. This is actually the logical aspect of philosophy. The constructive task of philosophy is to uncover the logic of language. In other words, philosophy aims to uncover the logical structure hidden in everyday language. But this constructive task also involves a self-denial, because language cannot describe its own constitutive structure, that is, logic, and when it tries to do so, it falls into absurdity. Logic manifests itself in language; it is not utterable. Only

makalede, Wittgenstein'in erken dönem eseri olan TLP incelemeye tabi tutulacak ve onun ne derecede haklı olduğu tartışmaya açılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dil, Dünya, Kavram, Mantık, Metafizik, Resim, Temel önerme

the sentences of the natural sciences are utterable. This is why it ultimately becomes absurd in TLP, but this absurdity is an illuminating absurdity. This paper will analyze Wittgenstein's early work TLP and discuss to what extent he is right.

Keywords: Language, World, Concept, Logic, Metaphysics, Picture, Basic proposition

Giriş

Wittgenstein, erken dönem eseri olan *Tractatus Logico-Philosophicus*'un önsözünde, felsefe sorunlarının soru olarak ortaya çıkmalarının nedeninin, dilimizin mantığını yanlış anlamamız olduğunu söyler (*TLP*, Önsöz). Anthony C. Grayling'in de ifade ettiği gibi felsefe sorunları, bilimsel sorunlar gibi ele alınamaz; yani onlar ampirik yollarla çözülebilecek, deney ve gözlem yoluyla halledilebilecek sorunlar değildir (2008, s. 31). Felsefe sorunları kavramsal ve mantıksal sorunlar oldukları için, bu çerçevede çözülmesi gerekir. Fakat felsefe tarihi incelendiğinde Wittgenstein için çoğu sorunun sorun olmasının sebebi bize sorunmuş gibi görünmesidir.

Wittgenstein, *TLP*'deki iddialarının kesinliğinden emindir ve bu bağlamda felsefede ortaya çıkan tüm sorunlara aslında çözüm bulduğunu iddia eder. Oysa, Ali Utku'nun da söylediği gibi felsefe aslında çözümlerin değil, sorunların tarihidir (Utku, 2014, s. 16). Daha açık bir ifadeyle felsefede çözüm olarak ortaya çıkan her şey, yeni sorunları, yeni sorunları da beraberinde getirir. Bundan dolayı Wittgenstein'in iddiası oldukça büyük ve gerçekleştirilemeyecek bir ütopya gibi durmaktadır. Aynı zamanda Wittgenstein'in bu sorunları kitap boyunca ele almadığı da açıkça görülür. Peki, nasıl olur da buna rağmen o, bu sorunları kökten çözdüğünü iddia eder? Muhtemelen böyle bir iddiayı dile getirmesinin gerekçesi, tüm felsefe sorunlarının ortak bir karaktere sahip olduğunu düşünmesidir. Dilin mantığının yanlış anlaşılmasından kaynaklanan sorunlar anlaşılıp ortaya çıkarıldıkça, dil çok anlamlılıktan temizlendikçe felsefe sorunları da çözülmüş olacaktır. Bu sebeple, Wittgensteinci projeyi en geniş anlamda dile sınır çizme yoluyla ideal bir dil ortaya koyma projesi olarak görmek mümkündür. Bu minvalde Wittgenstein'da çözümlenmemiz gereken ilk mesele dil ve dünya ilişkisidir.

1. Dünyanın Yapısı ve Dil-Dünya İlişkisi

Wittgenstein'in *TLP*'de kurduğu dünya, içinde her şeyin nasılsa öyle olduğu, nasıl olup bitiyorsa, öyle olup bittiği bir dünyadır (*TLP*, ö. 6.41). Fakat burada bahsi geçen sabitlik, dünyanın içinde bulunan şeylerin sabit-

liği değil, yapının sabitliğidir. Bir metaforla anlatacak olursak, Wittgenstein, kovanın hep sabit, aynı kaldığını söyler. Fakat kovanın içine giren her ne olursa olsun, onu belirleyen Şey, yani yapı, bir ve aynıdır.

Dünya, olduğu gibi olan her Şeydir ve o Şeylerin değil, olguların toplamıdır (*TLP*, ö. 1-1,1). Wittgenstein’a göre olgular, neyin olduğu gibi olduğunu ve neyin olduğu gibi olmadığını gösterir. Daha açık bir ifadeyle, var olan her olgu durumu, aynı zamanda hangi olgu durumunun olmadığını da gösterir. Örneğin bilgisayarın açık olması olgusu, bilgisayarın açık olmaması olgusunu dışarıda bırakır. Mantıksal uzay içindeki olgular da dünyadır (*TLP*, ö. 1. 13). Bu bağlamda dünya hakkında “Şu, Şu nesnelere vardır” demek yeterli değildir, nesnelere betimsel bir tarzda ortaya koyulması Őarttır. Dünyanın ne olduğu, bir nesnelere listesiyle değil, betimlemeyle verilir (*Cambridge Wittgenstein’s Lectures*’tan aktaran Utku, 2014, s. 41). Buradan hareketle nesnelere dünyada hiçbir etkin rol oynamadığı gibi yanlış bir çıkarımda bulunmamak gerekir. Çünkü nesnelere, dünyanın tözünü oluŐturur (*TLP*, ö. 2. 021). Bunlar, dünyanın temel yapı taŐlarıdır ve kendilerinden daha küçük parçalara ayrılamazlar ya da özümlememezler (Grayling, 2008, s. 59).

Wittgenstein “dünyanın tözü olmasaydı, bir tümcenin anlamı, başka bir tümcenin doğru olup olmadığına bağlı olurdu” der (*TLP*, ö. 2. 0211). Nesnelere bu haliyle olgu bağlamlarının oluşturucu ögeleridir; yani olgu durumları, nesnelere meydana gelir. Buradan nesnelere birleŐerek olguları oluşturduğu gibi bir sonuç da çıkarmak yanlış olur. Çünkü nesnelere yalındır ve tek tek olgu durumlarını oluŐturur (*TLP*, ö. 2. 02). Daha açık bir ifadeyle, olgu durumları nesnenin o an olduğu veya olmadığı durumu gösterir. Olgu durumları ise olguların oluşturucu ögeleridir. Yani farklı olgu durumları bir araya gelerek olguları oluŐturur. Örneğin “Yağmur yağıyor” ve “Yerler ıŐlanıyor” tümceleri, iki farklı olgu durumunu betimler. Bu ikisi mantıksal bir bağlaçla birbirine bağlanarak olgu haline gelir. Yeni tümcemiz “Yağmur yağıyorsa yerler ıŐlanır” Şeklinde olabilir. Olguların toplamı da daha önce de dile getirdiğimiz gibi dünyadır. Bize gelince, biz olguların mantıksal resimlerini kurarız (*TLP*, ö. 2. 1). Wittgenstein’ın burada mantıksal resim kavramını kullanma nedeni açıktır: dünyanın kurucu unsuru mantıktır; yani

dünya mantık yoluyla kurulduğu için, aslında onun her resmi, mantıksal bir resimdir. Her resmin gerçeklikle ortaklaşa taşıdığı bir yapı vardır. Wittgenstein’in deyişiyle bir olgunun resim olabilmesi için, resmedilen şeyle ortak bir yapıya sahip olması gerekir (*TLP*, ö. 2. 16, 2.161).

Tıpkı dünya gibi dilimizin de mantıksal bir yapısı vardır; yani dil de mantık yoluyla kurulmuştur. Utku’nun deyişiyle bütün diller, yüzeyde görünmesi zorunlu olmayan, ancak felsefi çözümlemeyle ortaya çıkarılabilecek eşbiçimsel mantıksal bir yapıya sahiptir (Utku, 2014, s. 131). Wittgenstein’in yapmaya çalıştığı şey de dilin bu mantıksal yapısını ortaya çıkarmaktır. Ancak gündelik dilin yapısı ve kullanımından dolayı bu mantıksal yapı görünmemektedir:

Gündelik dil, insan örgenliğinin bir parçasıdır ve ondan daha az karmaşık değildir. Ondan dilin mantığını dolaysız olarak çıkarmak, insan için olanaksızdır. Dil düşünceyi örter. Öyle ki örtünün dış biçiminden, örtülen düşüncenin biçimi konusunda sonuç çıkarılamaz, çünkü örtünün dış biçimi, tamamiyle başka amaçlar için kurulmuştur; gövdenin amacını belli etmek için değil (*TLP*, ö. 4.002).

Bu alıntıdan da anlaşılacağı üzere Wittgenstein’a göre, gündelik dilin yapısı ve karmaşıklığı, onun altında yatan mantığı, düşünceyi örter. Yapılması gereken örtüyü kaldırmak, örtünün altındakine odaklanmak, örtünün altındakini açığa çıkarmaktır. Örtünün altındakini açığa çıkarmak demek, aynı zamanda mantıksal bir dilin nasıl olduğunun da gösterilmesi anlamına gelir. Bu örtü de ancak mantıksal felsefi bir çözümlemeyle kaldırılabilir. Felsefe tarihindeki çoğu sorun, gündelik dilin karmaşık yapısı yüzünden ortaya çıkmaktadır. Wittgenstein’in deyişiyle tüm felsefe tarihi bunlarla doludur (*TLP*, ö. 3. 324). O, “Bu hatalara düşmemek için, öyle bir im dili kullanmalıyız ki, aynı imi farklı simgelerde ve farklı tarzda imleyen imleri dışsal olarak aynı tarzda kullanmayarak, bu hataları dışarıda bırakabilsin” der (*TLP*, ö. 3. 325).¹

¹ Wittgenstein öncesinde Frege ve Russell çalışmalarında tam olarak böyle bir dil ortaya koymayı hedeflemiştir. Fakat Wittgenstein’in deyişiyle onların ortaya koyduğu dil, yine de bütün yanlışları dışarıda bırakan bir dil değildir (*TLP*, ö. 3. 325).

Aslında Wittgenstein'in yaptığı tek iş, tümcelerın doğasını açıklamaktır. Çünkü tümcelerın doğasını vermek demek, varlığın doğasını vermektir (Wittgenstein, 2017, s. 60). Dil ve dünya öylesine iç içededir ki, Wittgenstein'in deyişıyla, dilimin sınırları dünyanın sınırlarını belirler (*TLP*, ö. 5. 6). Dile yönelik yapılan bir soruşturma, aslında dünyanın da yapısının soruşturulması anlamına gelir. Tümcenin özünü ortaya koymak demek, aslında bütün betimlemenin özünü ortaya koymaktır ki, bu da dünyanın özünü ortaya koymak anlamına gelir (*TLP*, ö. 5. 4711).

Son olarak burada bir başka tartışmaya daha değinmemiz gerekir. *TLP*'de dilin mi dünyayı, yoksa dünyanın mı dili etkilediğı konusunda çeşitli görüş ayrılıkları vardır. Örneğın John Searle, gerçekliğın, yani dünyanın yapısının dilin yapısını belirlediğini söylemiştir (Magee ve Searle, 2001, s. 334). Ona göre dil dünyayı betimler, bu sebeple dünya dile göre önceliklidir. Fakat bu yaklaşımın birtakım sorunları vardır. Çünkü Wittgenstein, açık bir şekilde dilimin sınırlarının dünyanın sınırlarını belirlediğini söyler (*TLP*, ö. 5. 6). Peki, tam da bu önermeye dayanarak, dilin dünyayı etkilediğı iddia edilebilir mi? *TLP* genel olarak incelendiğinde, bu yaklaşımın da sorunlu olduğı görülecektir (*TLP*: 4. 021, 4. 024, 4. 03, 4. 06). Çünkü dile anlamını veren dünyadır; başka bir deyişle, dil, dünyayı resmettiğı oranda anlamlıdır. Başka bir deyişle anlamlı bir tümceyi anlamsız ya da saçma tümceden ayıran şey, onun bir olgunun resmi olmasıdır; bu sebeple dilin tek taraflı olarak dünyayı etkilediğini söylemek pek de mümkün değildir. Yani bize göre, her iki yaklaşımın da hatalı olduğunu belirtmek gerekir. *TLP*'de, dil ve dünya arasında karşılıklı bir ilişki vardır; bu iki alandan biri diğeriı belirlemez, başka bir deyişle biri diğeriıden üstün değildir.

Bu bölümün başlangıcında, dünyanın olguların toplamı olduğunu söylemiştik. Peki, dil için neler söylenebilir? Wittgenstein, dilin de tümcelerın (önermelerin)² toplamı olduğunu söylemiştir (*TLP*, ö. 4. 001). Tümceler ise kendi oluşturucu öğelerine ayrılırlar. Bunlar, temel, diğeri bir adıyla atomik

² Makalenin gidişatına göre, bazı yerlerde önerme kavramı kullanılacaktır. Kastettiğimiz şeyin tümce olduğı unutulmamalıdır.

tümcelerdir. Temel tümceler ise adlardan, yani isimlerden meydana gelir (*TLP*, ö. 4. 22). Bu bağlamda şimdi bakılması gereken yer, dilin dünyadaki işlevi, yani resim kuramıdır.

2. Resim Kuramı

Wittgenstein'in ilk döneminde ortaya koyduğu bu düşünce tarzı genelde, “dilini resim kuramı”³ olarak adlandırılır. Bu kuramın temel iddiası, kuralına uygun olarak ve olgular üzerine kurulan her tümcenin gerçekliğin bir resmi olduğudur. Searle'un deyişle bir resimdeki öğelerin düzeninin gerçeklikteki nesnelere düzenini karşılması gibi, tümceler de dünyadaki nesnelere karşılık gelen isimler içerirler ve bu isimlerin tümcedeki düzeni, dünyadaki nesnelere mümkün düzenine karşılık gelir (Magee ve Searle, 2001, s. 334). Jaakko Hintikka'ya göre, dile ilişkin “resim kuramı” olarak adlandırılan bu kuram yalın, ama aynı zamanda dilin nasıl işlediğine ilişkin öğretici bir modeldir (Hintikka, 2015, s. 36).

Wittgenstein'a göre bir olgunun resim olabilmesi için, resmedilen şey ile ortak bir şeye sahip olması gerekir (*TLP*, ö. 2. 16). İşte bu resmetmeyi olanaklı kılan şey, resim ve resmedilen şey arasında ortak bir bağ kuran “mantıksal biçim”dir. Yani resim ve resmedilen şey arasında kurulan bu bağ, biçimsel, yapısal bir bağlıdır. Resim kuramı, kâğıt üzerinde yazılan notaların piyanoda çalınması, gramofon plağının üzerine çizilmiş olan şeylerin plağı gramofona koyduğumuzda düzgün bir şekilde çalınmasına

³ Kelimenin kökeni hakkında kısa bir bilgi vermekte yarar vardır. Kitabın orijinal halinde Wittgenstein “*Bild*” kavramını kullanır. Eseri dilimize kazandıran Oruç Aruoba, kavramın geçtiği yerleri, bazen “tasarım”, bazen de “resim” olarak çevirmiştir. Kitabın İngilizce çevirilerinde ise iki kavram ön plana çıkar: “*Picture*” ve “*tableau vivant*”. Bu iki kavramın çevirisi de dilimizde resim olarak karşılanabilir. Fakat burada resim derken salt bir resmi anlamamak gerekir. Burada bahsettiğimiz resim daha kapsayıcı, zihinde canlandırılabilen canlı bir temsildir. Ayrıca, bu kuramı, Wittgenstein'ın I. Dünya Savaşı'nda, cephedeyken bir dergide gördüğü otomobil kazası senaryolarından ilham alarak oluşturduğu söylenir. Bahsi geçen dergide, yapılabilecek kazalarda ne gibi hasarlar olabileceği resmedilmiştir. Bu da aslında gerçeklikle uyuşabilen, gerçekliğin resmi olabilen bir durumdur. Wittgenstein'ın buradan hareketle, bu düşünceyi resim kuramına uyguladığı söylenir (Monk, 2005: 180-181).

benzer. Gramofon plağı, nota yazımı, ses dalgaları, hepsi, dil ile dünya arasında bulunan resim kurucu iç ilişkisi içinde dururlar. Hepsindeki, mantıksal bağ/biçim ortaktır (*TLP*, ö. 4. 014). Böyle bir bağın olması demek, aynı zamanda bu ikisinin temel olarak benzediğı, daha açık bir deyişle, her ikisinin de kurucu yapısının aynı olduğı anlamına gelir. Ama şunu da belirtmek gerekir ki, resim, resmetmesini olanaklı kılan şeyi resmedemez (*TLP*, ö. 2. 172). Başka bir deyişle dil, mantıksal bağ üzerine konuşamaz.⁴ Resim, mantıksal uzay içerisinde, olgu durumlarının var olmalarını ya da var olmamalarını ortaya koyar. David Pears'ın deyişle aslında her olgu önermesi, karşıtı olan önermenin var olmasını yasaklayarak, olmadığını söyler (1985, s. 71). Başka bir deyişle her “p” önermesi, “~p” önermesinin var olmadığını iddia eder. Olanaklı her tümcenin bir anlamı vardır ve kuralına göre kurulmuştur.⁵ Kurulan bu tümce de mantıksal uzaya aslında bir olgu yerleştirir ya da yerleşmesine izin vermez. Burada “mantıksal uzay” kavramına kısa bir parantez açmakta yarar vardır. Wittgenstein, uzaysal nesnelere uzay, zamansal nesnelere de zamanın dışında düşünemediğimiz gibi, nesnelere de başka nesnelere bağlantı olanaklarının dışında düşünemeyeceğimizi dile getirir (*TLP*, ö. 2. 0121). İşte nesnelere bu bağlantı olanaklarını belirleyen, onlara bu bağlantı olanaklarını veren şey, mantıksal uzaydır. Bu bağlamda, her resim, aslında olgu durumunun var olması ya da olmamasına göre uzayda bir yer tutar. Sınırlarının da mantık yoluyla çizilmesi sebebiyle, bu uzay, aslında mantıksal uzaydır. Mantıksal uzay, bütün olanaklı şey durumlarının mantıksal zemini (Özkan, 2019, s. 54). Buradan hareketle, dünyayı resmeden tümcelerin de mantıksal uzayda yer tuttıkları ve mantıksal biçime sahip olmaları sebebiyle “mantıksal resim”-

⁴ Aslında *TLP*'nin yaptığı şey de tam olarak budur. Başka bir deyişle, *TLP*, konuşmayı yasakladığı bir şey üstüne konuşan bir kitaptır. Bu sebeple, daha önce de söylediğimiz gibi, kendi kendini saçma kılar. Anlam konusunu ele alacağımız başlık altında bu konu daha etraflıca ele alınacaktır.

⁵ Wittgenstein'in bu tümcesi bir nevi Frege eleştirisi olarak da okunabilir. Çünkü Frege, kuralına göre kurulmuş her tümcenin bir anlamı olduğunu söyler; ama bu yetersiz tanımlamadır. Örneğin “Sokrates özdeştir” tümcesi de kuralına göre kurulmuş bir tümcedir fakat saçma bir tümcedir.

ler olduğunu söyleyebiliriz. Kurulan bu resimlerin doğruluğu ya da yanlışlığı ise gerçekliğe denk düşüp düşmemesiyle alakalı bir durumdur. Yani bir resmin doğruluğu ya da yanlışlığı, ancak ve ancak gerçeklikle uyumuyla belli olabilir; hiçbir resim *a priori* değildir (TLP, ö. 2. 225). Hiçbir resmin *a priori* olamamasının sebebi, aslında dünyayla alakalı bir durumdur. Dil dünyayı resmeder, dünya ise olguların toplamıdır. Olgular ise, olduğundan başka türlü de olabilen şeylerdir. Bu sebeple tümcenin kendisine bakarak doğru mu yanlış mı olduğunu bilmemize imkân yoktur. Örnek verirse “Şu an bu tümceyi yazıyorum” tümcesi, olgusal bir durumun resmidir. Bu bağlamda, ilk aşama, yani olguların resmi olma aşaması geçilmiş olur. Bu tümcenin biçimine bakarak, doğru ya da yanlış olduğu, hiçbir şekilde söylenemez. Bu sebeple ikinci aşama olarak bu tümcenin doğru mu yoksa yanlış mı olduğunu öğrenmek için gerçeklikle onu karşılaştırmak gerekir. Bu karşılaştırma sonucunda, tümce doğru ya da yanlış olduğu anlaşılır. Bir örnek daha vermek gerekirse; “Babik kötü bir cindir” gibi bir tümce, dünyanın olanaklı bir resmini bize sunmaz. Sunmadığı için de ne doğrulanabilir ne de yanlışlanabilir. Wittgenstein’a göre aslında felsefenin sorunları da bu aşamada ortaya çıkmaya başlar. Çünkü Wittgenstein’a göre filozofların ortaya koydukları tümceler, genelde bu türden tümcelerdir. Bu sebeple felsefedeki sorunlar, aslında sorun değildir. Bu tür tümcelerin tümü, metafizik tümcelerdir ve metafizik tümcelerin de dünyada yeri yoktur. Wittgenstein’a göre bir tümcenin resim olabilmesi için, onun doğrulanmış ya da yanlışlanmış olması önemli değildir. Önemli olan, olguların resmini kurmaktır, olgunun doğru ya da yanlış olması değildir. Daha açık bir deyişle, olguyu resmeden her tümce, değer almasa dâhi, bir içeriğe, bir anlama sahiptir (TLP, ö. 2. 221). Tümcenin gerçekliğin bir resmi olması, aslında onu anlayacağım anlamına gelir. Böyle bir anlama ise, aslında tümcenin resmettiği olgu durumunu tanıdığım anlamına gelir (TLP, ö. 4. 021).

Resmin gerçeklikle ilişki içinde olması demek, gerçeklikle tıpatıp aynı olduğu anlamına da gelmez.⁶ Zira bu ikisi arasında, mantıksal biçim yoluyla

⁶ İhsan Turgut, tam da böyle olması sebebiyle aslında Wittgenstein’ı eleştirir. O, bir araba kazasının nasıl olduğunu bir model olarak gösterebilsen bile, kazada olan her şeyi bu mo-

ne kadar benzeşim kurulsa da resmin gerçeklikle ortaklaşa sahip olmadığı bir yapı daha vardır: ortaya koyma biçimi (*TLP*, ö. 2. 173). Aslında bu şekilde resmin doğruluğu ya da yanlışlığı söz konusu olur. Başka bir deyişle, resim ve resmedilen şey aynı değildir, bu aynı olmama durumu resmi resim yapan şey olmakla beraber, resme doğrulanma ya da yanlışlanma olanağını sağlar. Aynı olsalardı, resimsel ilişki diye bir şey kalmazdı. X'in Y'ye tamamen benzemesi demek, bu ikisinin aynı olduğunu gösterirdi ki, bu da herhangi birinin resim olamayacağı anlamına gelirdi. Aynı zamanda resim ve resmedilen şey birbirinden tamamen farklı da değildir; tamamen farklı olması, birinin diğerinin resmi olmasına olanak sağlamazdı. Utku'nun da dediği gibi resmi resmedilenden ayıran, resmi kopya edilmiş bir gerçeklik değil de resim yapan şey, resmin ortaya koyma biçimidir (Utku, 2014, s. 90). Tıpkı mantıksal bağ gibi ortaya koyma biçimi de dil yoluyla ortaya konulamaz. Dil, onu serimler, yani gösterir. Resmi oluşturmak için kullanılan ortaya koyma biçimi, herhangi bir şeyi betimler ya da söyler, ancak kendisinden söz edemez (Utku, 2014, s. 91). Bunu resim ve ressam arasındaki ilişki gibi düşünebiliriz. Ressam, resim yapma tarzını rahatlıkla gösterebilir, onun tarzı, resminde yansır. Ama bu resim yapma tarzını resimleyemez.⁷

3. *TLP*'de Anlam Bölümlemesi

TLP'de tümceler, anlamlı, anlamsız ve saçma olmak üzere üçe ayrılır.⁸ “Anlamlı tümceler”, olgu durumlarının resmi olan tümcelerdir, başka bir deyişle gerçekliği resmeden her tümce, anlamlı bir tümcedir. Bir tümcenin anlamı, onun doğru ya da yanlış olmasına değil, onun dünyayı resmetme-

delde gösteremeyeceğimizi söyler (Turgut, 1989, s. 61). Oysa resmi resim yapan şey de aslında tam olarak bu eleştirdiği noktadır. Az sonrada söyleyeceğimiz gibi, resmin resim olmasını sağlayan şey, gerçekliği resmetmesi kadar, onunla aynı olmamasıdır.

⁷ Burada kapalı olarak bahsettiğimiz şey, Wittgenstein'in “gösterilebilir olan” ve “söylenilebilir olan” ayrımıdır. Bu mesele bir sonraki bölümde daha geniş kapsamlı ve adı konularak ele alınacaktır.

⁸ Saçma ve anlamsız birbirinden farklıdır; saçma, söylenebilir olanlar ihlal edildiğinde ortaya çıkar; anlamsız ise gerçeklikte karşılığı olmayan ancak sınırın dışında da olmayan alanda ortaya çıkar; bu duruma özel olarak totoloji ve çelişkiler örnek olarak gösterilebilir (Morkoç, 2023, s. 141).

sine bağlıdır. Fakat bu tanımın yanlış anlaşılması gerekir. Burada söylenen, tümceyi doğrulama ya da yanlışlamanın tamamen önemsiz olduğu anlamına gelmez. Doğruluk değeri, bize aslında tümcenin gerçeklikle kurduğu ilişkiyi gösterir. George H. Von Wright anlamlı bir tümcenin, gerçeklikle iki kutuplu bir ilişkiye sahip olduğunu söyler (von Wright, 2006, s. 99). Yani her anlamlı tümce doğru ve yanlış değerini alabilmeleri açısından çift kutupludur ve zorunlu olmanın karşıtı olarak olumsuzdur (Yılmaz, 2018, s. 75). Wittgenstein'ın deyişle bir resim gerçeklikle uyuşabilir veya uyuşmayabilir, gerçekliğe uygun ya da uygunsuz olabilir, doğru ya da yanlış olabilir (*TLP*, ö. 2.21). Aynı şekilde bir resmin doğru mu yoksa yanlış mı olduğunu bilmek için de onu gerçeklikle karşılaştırmamız gerekir (*TLP*, ö. 2. 223).⁹ Böyle bir karşılaştırmaya gerek duymamızın nedeni, resmin *a priori* olmamasındandır. Resmin *a priori* olmaması demek, onun olumsal olması anlamına gelir. Olumsal olması demek, aynı zamanda onun tersinin mümkün olduğu demektir. Bu olumsuzluk sebebiyle Wittgenstein, herhangi bir olgu durumunun var oluşundan ondan tümüyle farklı bir olgu durumunun var oluşunu çıkaramayacağımızı söylemiştir (*TLP*, ö. 5. 135). Aynı şekilde geleceğin olaylarını da bugünkülerden hareketle sonuç olarak çıkaramayız. Nihayetinde Wittgenstein'a göre nedensel bağlantıya inanç batıl inançtır.¹⁰ Kendi verdiği örneği yinelerseniz, bugünden hareketle yarın

⁹ Örneğin “Şu an önümde duran masa, dört ayaklıdır” tümcesi, olanaklı bir olgu durumunu resmeder. Bu haliyle tümceye baktığımızda, pekâlâ onu anlamamız mümkündür. Fakat onu anlamamız demek, onun doğru ya da yanlış olduğu anlamına gelmez. Bunu anlamak için, resmin gerçeklikle karşılaştırılması gerekir. Eğer resim, başka bir deyişle tümcemiz gerçeklikle uyuyorsa doğru değeri alır. Aynı şekilde uyumuyorsa da yanlış değeri alır. Fakat tekrardan hatırlatmakta yarar var: olgu durumunu resmeden bir tümcenin yanlış olması onun anlamsız ya da saçma olduğu anlamına gelmez.

¹⁰ Bu eleştirinin en net örneğini, 18. Yüzyıl filozofu Hume'da da görmek mümkündür. Hume'a göre olgu durumları arasında kurduğumuz nedensel ilişki, hiçbir şekilde deneyimden çıkmamaktadır. Deneyimden çıkmadığı için, böyle bir ilişkiyi haklandıracak bir nedenimiz de yoktur. Nedensellik bağlantısı, aynı olguların ardı ardına tekrar etmesiyle, insanda oluşan alışkanlık hissi sonucu ortaya çıkar. Bundan dolayı insanlar aynı olguların ardından, daha önce tekrar eden olgu durumlarının gelmesini bekler. Fakat adı üstünde olgu durumudur; tersi her zaman mümkündür. Bu sebeple olgu durumları özelinde her zaman böyle olması, bundan sonra böyle olacağı anlamına gelmez.

güneşin doğup doğmayacağı bir sayılıdır; sayılı olması demek, onu bilmediğimiz anlamına gelir (*TLP*, ö. 6. 36311).

“Anlamsız tümceler” kısmının altına “totoloji” ve “çelişkiler”i; en genel anlamıyla mantığın tüm önermelerini koyabiliriz. Bir tümce bir olguyu resmediyorsa doğru, hiçbir olguyu resmetmiyorsa yanlış olur; dolayısıyla bir tümcenin doğru olması için belirli koşulların sağlanması, ilgili olgunun doğru bir biçimde tümcede yansıtılması gereklidir; oysa mantığın tümceleleri bir olguyu resmetmedikleri için doğru ya da yanlış değil, anlamsızdırlar (Yavuz, 2023: 25). Mantığın tümcelerine ek olarak, bu kısma iki alanın daha tümcelerinin konulması gerekir; bu alanlar etik ve estetikdir.¹¹ Burada özellikle ele almamız gerekenler totoloji ve çelişkilerdir. Totolojiler ve çelişkiler, olanaklı doğruluk koşulları kümesindeki iki uç durumdur (*TLP*, ö. 4. 46). Totolojik tümceler, bütün olanaklı durumlar için doğrudur; yani tüm doğruluk koşulları totolojiktir. Çelişik tümceler ise bütün olanaklı durumlar için yanlıştır; yani çelişiktir. Von Wright’ın deyişiyle totolojiler ve çelişkiler gerçeklikle, tek kutuplu bir ilişkiye sahiptir (2006, s. 99). Totolojilerin doğruluk koşulu yoktur; çünkü onlar kayıtsız şartsız doğrudur. Totoloji, mantıksal uzayı, olanaklı tüm olgu durumlarının gerçekleşeceği şekilde boşaltır. Çelişkiler ise totolojilerin aksine hiçbir koşul altında doğru değildir. Çelişik, mantıksal uzayı öylesine doldurur ki, hiçbir olanaklı olgu durumunun orada yer etmesine izin vermez (*TLP*, ö. 4. 463). Totoloji ve çelişkiler bu halleriyle dünya hakkında hiçbir şey söylemezler. Fakat onların bir şey söylememesi, saçma oldukları anlamına gelmez; onlar simgeleme aittirler (*TLP*, ö. 4. 4611). Totoloji ve çelişkiler, mantığın önermeleridir. Mantık, dünyanın ve dilin kurucu unsurudur; her ikisinde de kendini “gösterir”. Burada, daha önce adını andığımız ama açmadığımız “gösterilebilir olan” ve “söylenebilir olan” arasındaki ayrımın yapılması, gidişatın netleşmesi için yerinde olacaktır.

¹¹ Wittgenstein, *TLP*’de açıkça bu iki alanın önermelerini, anlamsız önermeler kısmına dâhil etmez. Fakat anlamsız önermeler, özünde transandantal önermelerdir; Wittgenstein, mantığın transandantal olduğunu söylerken, aynı zamanda etiğin de transandantal olduğunu ve etik ve estetiğin de bir olduğunu söyler; bu sebeple bahsi geçen iki alanın önermelerini de anlamsız önermeler sınıfına dahil etmekte yarar vardır.

Tractatus'un tamamlanmasından bir yıl sonra Wittgenstein Russell'a yazdığı mektupta, Russell'ın kitapla ilgili sorularına yanıt olarak, söylemek ve göstermek arasındaki ayrımı, yani "önergelerle ifade edilebilen)" ve "önergelerle ifade edilemeyip sadece gösterilen" arasındaki ayrımı kitabın "ana tartışması" ve "felsefenin temel sorunu" olarak tanımlar (McGuinness, 2008: 98). Fakat söz konusu ayrıma ilişkin birçok farklı yorumlamadan bahsetmek mümkündür. Sözgelimi Max Black ve Peter Hacker gibi önde gelen Wittgenstein yorumcuları, *TLP*'nin cümlelerinin gösterilen şey hakkında bir şey iletiyor gibi anlaşılıp anlaşılamayacağı; anlaşılıyorsa da nasıl anlaşılabileceği konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Black, *TLP*'nin saçma cümlelerinin mantık hakkında bir şey gösterdiği şeklinde anlaşılabileceğini savunurken, Hacker ona Tractatus'a göre yalnızca doğru/yanlış önergelerin bir şey gösterdiğini, saçmanın ise göstermediğini söyleyerek karşılık vermiştir (Black, 1964, 381; Hacker, 1986, 25-26). *TLP* açısından Hacker'ın yaptığı saptama daha doğru gibi görünmektedir; çünkü dilin mantığı anlamlı tümcelerde ortaya çıkar; saçma tümceler ise dilin mantığının yanlış anlaşılmasından kaynaklanır. Bu sebeple tümceler söz konusu olduğunda yalnızca anlamlı tümceler bir şey gösterir.¹² Bu tartışmaları göz önünde bulundurarak Wittgenstein'in ayrımına geri dönersek, "söylenebilir olanlar", sık sık vurgulayıp üzerinde durduğumuz gibi, dünyayı resmeden tümcelerdir. Daha spesifik olarak, Wittgenstein söylemekle, olumsal bir durumu, yani tabiri caizse, elde edilebilecek ya da edilemeyecek olası bir olguyu temsil etmeyi ya da resmetmeyi ve elde ettiği durumu belirtmeyi kasteder (Kuusela, 2021: 65). Başka bir deyişle dünya üzerine olan her şey söylenebilir olandır. Aynı zamanda düşüncenin anlamlı tümce olduğu (*TLP*, ö. 4) önermesinden hareketle, söylenebilir olan ve düşünülebilir olanın arasında sıkı ilişki olduğu söylenebilir. Cengiz İ. Özkan'ın deyişle düşünme ve dil arasındaki ilişki, iki yönlü bir ilişkidir (2016,

¹² Burada özellikle tümceler söz konusu olduğunda diyoruz. Çünkü kendini gösteren yalnızca mantık değildir. Etik kendini eylemde gösterirken estetik sanatta gösterir. Fakat iki yorumcu arasındaki tartışma yalnızca tümceler bağlamında ilerlediğinden, Hacker'ın hakkını teslim etmek gerekir.

s. 134). Nitekim böyle bir çıkarım yapmamızın ayrıca başka sebepleri de vardır. Wittgenstein, açık bir şekilde düşünemediğimiz şeyi söyleyemeyeceğimizi ifade eder (*TLP*: 5. 61). Anlamlı her tümce, öyle ya da böyle bir şey söyler. Burada şu yanlış anlaşılmadan kaçınmak gerekir: Anlamlı her tümcenin söylenebilir ya da düşünülebilir olması, saçma her tümcenin gösterilebilir olduğu anlamına gelmez. Yani, söylenemez olan her şey, gösterilebilir değildir. Gösterilebilir olan söylenemez (*TLP*, ö. 4. 1212)¹³ Gösterilebilir olanlar ise, “anlamsız tümceler” altında sıraladığımız, mantığın önergeleri, etik tümceler ve estetiğin tümceleridir. Mantık, daha önce defalarca bahsettiğimiz gibi dünyanın ve dilin kurucu unsurudur. Bu bağlamda onun önergeleri dil de kendini gösterir. Başka bir deyişle her anlamlı tümce, aynı zamanda mantıksal yapısını gözler önüne serer. Totoloji ve çelişki yani mantığın önergeleri dünyaya ilişkin hiçbir şey söylememelerine karşın, bu önergelerde dünyanın mantığı kendisini gösterir (Taylan’dan aktaran Özel, 2016, s. 41). Diğer gösterilebilir alanlara gelince, ilk olarak etik tümcelere bakmakta yarar vardır. Etik tümceler de anlamsızdır; ama saçma değildir. Onların anlamsız olması demek, etiğin söylenebilir değil de gösterilebilir olan bir şey olduğu anlamına gelmektedir.¹⁴ Ama etiğin kendini göstermesi, mantığın kendini göstermesi gibi değildir. Yani gös-

¹³ Kurduğumuz son iki tümce, totolojik yapıdaki tümcelere benzer, fakat anlam bakımından aralarında farklılık vardır. *TLP* incelendiğinde, söylenemez olan her şeyin gösterilebilir olmadığı görülecektir. Bu konu, saçma önergeleri ele alırken daha açık hale gelecektir. Çünkü saçma önergeler hiçbiri söylenemediği gibi, bazıları gösterilemez de.

¹⁴ Tekrardan hatırlatmakta yarar var, bu şekilde bir kategorileştirmeyi Wittgenstein yapmaz. Fakat *TLP* incelendiğinde doğrudan olmasa da dolaylı olarak bu sonuçlar çıkarılabilir. Gerçi yapılan bu incelemeyi “saçma önergeler” kısmında detaylı bir şekilde ele alacağız; ama yine de kısa bir değinelim. Mantığın önergelerinin “anlamsız” olduğunu söyledik; ama mantığın kendisi anlamsız değildir, mantık, daha sonra da bahsedeceğimiz gibi saçmadır. Fakat onun saçmalığı, “transandantal” bir saçmalıktır. Etiğin ve estetiğin tümcelerini de aslında “anlamsız tümceler” kısmında değerlendirmemizin sebebi budur. Wittgenstein mantığın transandantal olduğunu (*Die Logik ist transzendental*) söyler (*TLP*, ö. 6. 13). Aynı şekilde ilerleyen önergelerde etiğin de transandantal olduğunu ve etik ve estetiğin bir olduğunu (*Die Ethik ist transzendental. Ethik und Ästhetik sind Eins*) söyler (*TLP*, ö. 6. 621). Etik ve estetik arasındaki birlik, estetiğin de transandantal olduğu anlamına gelir. Bu bağlamda transandantal olan mantığın önergeleri gösterilebilir olan ise, etik ve estetiğin de önergelerinin aynı özellikleri taşıması gerekir.

terilme yerleri farklıdır. Bu bağlamda gösterilebilir olanı da kendi içinde üçe ayırmak yararlı olacaktır: “Kendini dilde gösteren”, “kendini eylemde gösteren” ve “kendini sanatta gösteren”. Etik, kendini eylemlerde gösterir; çünkü eylemin yaptırıcı nedeni olması beklenir. Başka bir deyişle, etik kendine göre eyllenen/eylenmesi beklenen bir şeydir. Estetiğe gelince, onun da kendini sanatta gösterdiği söylenebilir.

Son olarak “saçma tümceler”i irdelememiz gerekir. Saçma tümceler, Von Wright’ın deyişiyle, gerçeklikle kutupsuz bir ilişkiye sahip tümcelelerdir (2006, s. 99). Hans Glock şu türden olan şeylerin yer aldığını söyler: a) resim ve resmedilen şey arasındaki ortak yapı, yani mantıksal biçim, b) tümce ve imlerin anlamı, c) tümceler arasındaki mantıksal bağlantılar dil ve dünyanın yapısı ve son olarak d) mistik olan değerler (2005, s. 331). Glock’un ortaya koyduğu bu yapı yeterlidir, fakat karmaşıktır. Bu sebeple, birtakım ayrımlarla bu kısım daha açık hale getirilebilir. *TLP*’de birçok şeyin saçma olduğu, hatta *TLP*’nin de saçma olduğu söylenir. Fakat saçma tümcelelerin hepsi eşdeğer ölçüde mi saçmadır? Başka bir deyişle, saçma olanların saçmalığı tek bir nedene mi dayanır? Açıktır ki *TLP* incelendiğinde bunun birden çok nedeni vardır. Örneğin geleneksel metafiziğin tüm önermeleri de saçmayken, mantık, etik gibi transandantal alanların önermeleri anlamsızdır. Buradan da anlaşılacağı üzere, bunları ayrı ayrı başlıklar altında incelemek daha yararlı olacaktır. Bu sebeple saçmalığı “yanıltıcı saçmalık”, “aydınlatıcı saçmalık” ve “transandantal saçmalık” olmak üzere üç başlık altında kategorize edebiliriz.

Metafizik ya da yanıltıcı saçmalık, sürekli olarak aslında üstü kapalı bir şekilde bahsettiğimiz saçmalık türüdür. Bu tür bir saçmalığı, Wittgenstein’a göre felsefe tarihinin tabiri caizse her köşesinde görmek mümkündür. Wittgenstein’ın deyişiyle felsefede sorulan soruların hemen hemen hepsi yanıltıcı bir karaktere sahip saçma tümcelelerdir (*TLP*, ö. 4. 003). Buna örnek olarak “Varlık nedir?”, “Ruh ölümsüz müdür?”, “Bilgi nedir?” gibi sorular verilebilir. Bu tarz tümceleler, nelik sorularıdır ve dil bu sorulara, bu soruların cevapları dünyada olmadığı için cevap veremez. Daha basit bir dille söylersek, bu sorular üzerine konuşulamayan sorular-

dır. Buna örnek olarak “Hiç hiçmemektedir” tarzı tümceler de gösterilebilir. Filozoflar yüzyıllar boyunca bu sorularla uğraşmış, bunun gibi tümceler ortaya koymuştur. Bunun sonucunda ne bir ilerleme kaydedilmiş ne de doyurucu yanıtlar verilmiştir. Bu sebeple, bu tür sorulardan kaçınmak en iyisidir. Wittgenstein “Sokrates özdeştir” gibi bir tümcenin, bize hiçbir şey söylemediğini belirtir (*TLP*, . 5. 473). Böyle bir tümcenin saçma olmasının sebebi, tümcenin oluşturucu paręalarından birinin gnderimsiz olması sebebiyledir. Ama rneğin bu tümcede “zdeş” kelimesinin yerine “Türk” kelimesini koyarsak, tmceimiz anlamlı hale gelir. Bu sebeple genellersek, bir tümcenin anlamlı olabilmesi için, oluşturucu ögelerinin de gönderiminin olması gerekir. Kısacası, bu alana dair bulunulacak her yargı, yanıltıcıdır ve aynı şekilde saçmadır.

Aydınlatıcı saçmalık, dilin yapısı, dünyanın yapısı ve mantıksal form hakkında konuşmak/konuşmaya ęalıřmaktır. Bunlar hakkında konuşmanın saçma olarak değerlendirilmesine sebep olan birbiriyle bağlantılı olarak iki neden vardır. İlk neden, dilimin sınırlarının dünyamın da sınırları olması sebebiyledir (*TLP*, . 5. 6). İkinci neden ise öznenin dünyanın sınırlarından biri olmasıdır (*TLP*, . 5. 632). Wittgenstein zne ve dünyanın ilişkisini, göz ve gözün görüş alanına benzetir. Gz, ęevremizi görmemizi sağlar; fakat gzn kendisini biz göremeyiz (*TLP*, . 5. 633). Gz, geręeklik alanını görebilmek ve tanımlamak için olmazsa olmaz bir organdır; aynı şekilde özne de dünyayı bilmek ve onu düşünebilmek için olmazsa olmaz unsurdur (Körpe: 2018, s. 127). Bu bağlamda gzn kendini görmemesinin nedeni, görüş alanının gzn sınırı olması sebebiyledir. Öznenin bilinmesi de gzn bilinmesine benzer. Bunu yapmaya ęalıřtıęımızda, özneyi resmetmeye ęalıřtıęımızda, her seferinde dünyanın sınırına takılırız. Bu sebeple özne hakkında konuşmak olanaksızdır. Wittgenstein da aslında kendi kitabını bu kısma yerleştirir; ęnk kitap bizzat bu yasaklanan konuyla alakalıdır. Fakat o, *TLP* için “merdiven” metaforunu kullanır; buna göre merdivenin, yani *TLP*’nin basamaklarını dikkatle tırmanarak arzu ettiği yere ulaşan okur, merdivenin işlevini de fark edecek ve bu merdiveni de yıkacak, bu önermeleri aşacaktır (Utku, 2019, s. 73). Umut Morkoç’un da

belirttiği gibi *TLP*'de sunulan resim kuramının kendisini bir temsil olarak düşünmemek gerekir, çünkü Wittgenstein *TLP*'nin henüz ilk paragrafında bu kitabın öğretici bir kitap olmadığını söyler ve aslında kitabın amacı bu kitapta gösterilmek istenen şeyi daha önce düşünmüş/deneyimlemiş birine bu deneyimini hatırlatmak ya da başka bir ifadeyle bu deneyimine ilişkin farkındalığını sağlamaktır (2023: 146).

Transandantal saçmalık ise dünyayı aşan şeyler üstüne kurulan tümcelelerde görülür. Bu alana ise mantık, etik, estetik gibi alanlar dâhildir. Özellikle mantıktan daha önce sık sık bahsettik. Bundan dolayı, bu konu başlığında altında etiğe yoğunlaşacağız. Wittgenstein'a göre tümceler, hiçbir yüksek şeyi dile getirmezler, bu yüzden etik hiçbir tümce yoktur (*TLP*, ö. 6. 42). Bu sebeptendir ki etik söylemeğe gelmez. Dünyada Wittgenstein'ın deyişle etik bir anlam yoktur. Çünkü dünyada her şey, olduğu gibidir; hiçbir yüksek değer yoktur. Etik tümceler, “-malısın, -melisin” şeklinde kurulan tümcelerdir, olguları resmeden tümcelerin biçimi değildir. Aslında bundan dolayı da etik tümceler hakkında doğru ya da yanlış yargısı verilemez. Etiği anlamak için, dünyanın bir bütün olarak görülmesi, başka bir deyişle dünyayı *sub specie aeternitalis*¹⁵ bir şekilde görmek gerekir. Aslında estetik ve etik arasındaki bağlantı da burada yatar. Sanat eseri *sub specie aeternitalis* görülen nesnedir; iyi yaşam da bu şekilde görülen dünyadır (Wittgenstein, 2017, s. 113). Burada bahsettiğimiz yaşam, fizyolojik yaşamdan ziyade psikolojik bir yaşamdır. Etik, dünyayı konu edinen bir şey değildir; etik, tıpkı mantık gibi dünyanın bir şartıdır (Wittgenstein, 2017, s. 107). Ray Monk'un deyişle mantıksal formu anlamak için dili nasıl bir bütün olarak görmek zorundaysak, etiği de anlamak için dünyanın bir bütün olarak görülmesi gerekir ki böyle bir bakış açısından insan gördüklerini anlatmaya çalıştığında kaçınılmaz olarak saçmalığa düşer (2005, s. 216).

Peki, tüm bu anlattıklarımızdan hareketle, neyin anlamlı olup olmadığını nereden bileceğiz? Başka bir deyişle sınırimız nerededir? Bu sınırlar

¹⁵ “Ezeli ve ebedi bir bakışla”. Bu deyim, Spinoza tarafından şeylerin hep birden, ezeli ve ebedi bir bakış açısıyla kavrandığı Tanrısal perspektif için kullanılmıştır (Wittgenstein, 2017, s. 113).

nasıl belirlenir/çizilir? İşte burada Wittgenstein'in felsefeye biçtiği görevi ele almak gerekir.

4. Felsefeye Yeni Görev

Önceki bölümde yaptığımız anlam çözümlemesinde, anlamlı önermelerin dünyayı resmeden önermeler olduğunu söylemiştik. Bu bağlamda yine geçmiş bölümlerde anlamlı tümcenin, dünyayı resmeden tümcenin doğru ya da yanlış olduğunu görmek için gerçeklikle karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştik. İşte Wittgenstein burada doğru tümcelerin toplamının, doğa bilimlerinin bütünü olduğunu söyler (*TLP*, ö. 4. 11). Doğa bilimleri dünyayı betimler; bu betimleme yoluyla da aslında bilgimizi genişletir, bize yeni şeyler katar. Felsefe ise bu doğa bilimlerinden biri değildir, onun tümceleri saçmadır. Peki, felsefenin tüm konularda susması mı gerekir? Taylan Altuğ, Wittgenstein'in *TLP*'de felsefe yapmasının amacının felsefe yapmaya son vermek olduğunu iddia eder (Altuğ, 2016, s. 87). Oysa Wittgenstein'in son vermeye çalıştığı şey, sadece geleneksel felsefe anlayışıdır. O, bunun yerine felsefeye yeni bir görev verir; felsefenin yoluna bu görev doğrultusunda devam etmesini ister. George Pitcher, Wittgenstein'in felsefeye yıkıcı ve yapıcı olmak üzere iki yararlı görev verdiğini ifade eder (Pitcher, 1964, s. 156). Felsefenin yıkıcı görevi, söylenemez olanı söyleyen metafizikçilere bunun yanlışlığını göstermek ve onları doğru yola yönlendirmektir. Bu da felsefenin doğru yöntemini göstermekle olur:

Felsefede doğru yöntem aslında şu olurdu: Söylenebilir olandan, başka bir şey söylememek, sonra her seferinde de başka birisi doğaötesi bir şey söylemeğe kalkıştığında, ona, tümcelerindeki belirli imlere hiçbir imlem bağlamamış olduğunu göstermek. Bu yöntem ona doyurucu gelmeyecektir, ona felsefe öğrettiğimiz duygusunu duymayacaktır ama tam doğru yöntem bu olurdu (*TLP*, ö. 6. 53).

Wittgenstein'a göre, daha önce de vurguladığımız gibi, tüm felsefe tarihi neredeyse bunlarla doludur. Geleneksel metafizik eğilimler, bir bütün olarak dünyayı görmeye ve onun hakkında konuşmaya kalkışmıştır ve bunun sonucunda felsefe bir öğreti haline gelmiştir (Utku, 2014, s. 207).

Oysa felsefe özünde bir öğreti değil, bir etkinliktir (*TLP*, ö. 4. 112). Bu öğretilere bakarak, onların ve türevlerinin bir kez olsun saçma olduğu ve sözde önermeler içerdiği görülürse, bunların yararsız olduğu ve boşa çaba harcamaktan başka bir işe yaramadığı anlaşılacaktır. Böyle bir aydınlanma da Wittgenstein’a göre aslında felsefenin, dolayısıyla filozofların bu tür soruları sormalarının yanlış olduğunu gösterecektir. Yalnızca doğa bilimlerinin tümceleri anlamlı olduğuna göre, felsefenin dünya üstüne söyleyecek hiçbir sözü kalmaz. Bu sebeple felsefenin susması gerektiğini söylemek, aslında geleneksel felsefenin tüm uğraş alanlarını yıkmaktır. Felsefenin uğraşları ise iki ayrı kolda toplanabilir. Wittgenstein “Mantık Üzerine Notlar” başlıklı el yazmalarında felsefenin mantık ve metafizikten oluştuğunu söyler (Wittgenstein, 1957, s. 231). Mantık felsefenin temellerinde yer alır. Felsefenin metafizik yönü ise, dil ve dünya arasındaki ilişkide açığa çıkar. Başka bir deyişle felsefenin metafizik yönü, dil ve dünya arasındaki mantıksal biçimi açığa çıkarmayı, onu göstermeyi amaçlar (Çakmak, 2013, s. 148). İşte Wittgenstein’ın felsefeye yüklediği yapıcı görev de aslında budur. Wittgenstein’ın deyişiyle bütün felsefe aslında bir dil eleştirisidir (*TLP*, ö. 4. 0031). Kabul etmek gerekir ki böyle bir belirlenim ya da tespit, kapalı ya da dolaylı olarak geleneksel metafizikten de uzak durmayı öğütler. Bu bağlamda daha önce de söylediğimiz gibi felsefe doğa biliminin tartışmalı alanını sınırlar ve sadece doğa biliminin önermelerini aydınlatmakla kalmaz, aynı zamanda bu önermelerin temellerine de iner. Başka bir deyişle felsefe, doğa biliminin önermelerini temel önermelerine ve adlarına değin parçalayıp çözümleyerek aslında onların gerçeklikle, yani dünyayla bağı- nı da göstermeyi amaçlar. Felsefe dünya hakkında bilgi veren önermeleri aydınlatmanın bilgisidir (Çakmak, 2013, s. 149). Yani felsefenin görevi dünya hakkında ortaya konulan bilgilerin aydınlatılmasıdır; bu sebeple felsefe dünya hakkında konuşmamalıdır, dünya hakkında konuşanın üstüne konuşmalıdır.

Şayet ortada bir soru varsa o sorunun yanıtlanması gerekir ve eğer bir sorunun yanıtı verilemiyorsa, o sorunun da sorulmaması gerekir (*TLP*, ö. 6. 5). Başka bir deyişle yanıtlanamayan soru, metafizik bir sorudur, metafizik

soruların da sorulmaması gerekir. İşte tam da bu nedenden ötürü felsefe- de sorulan çoğu sorular ve çoğu tümceler yanlış değil saçmadır (*TLP*, ö. 4. 003). Bu tür sorular sahte sorulardır, felsefenin problemleri de yalan- cı problemlerdir. Hadot'un deyişiyle felsefenin, daha doğrusu geleneksel felsefenin ortaya koyduğu önermeler mantıkî gramere aykırı olduğundan dilin yanlış kullanımına örnektirler; bunlar dilin hastalığı olarak görülebilir (2015, s. 52).

Etik, Wittgenstein'a göre neyin değerli olduğunu, yaşamın anlamını ve yaşamı yaşamaya değer kılan şeyin ne olduğunu sorgular (Wittgenstein, 2016, s. 370). Bu gibi soruları sorması da onu saçma kılar. Wittgenstein'ın özellikle etiği saçma görmesinin nedeni, tümcelerinin anlamlı tümceler gibi çözümlenememesidir. Daha açık bir şekilde söylersek, "iyi", "değer", "-malısın, -melisin" gibi etik tümcelerde sık kullanılan terimler bir gön- derime sahip değildir; bundan dolayıdır ki, anlamlı tümceler gibi nesne- lerine değin çözümlenemezler. Taşkiner Ketenci'nin de vurguladığı gibi, yapılması, olması gereken hâlihazırda var olmadığı için, nesnesi de yoktur (Ketenci, 2006, s. 95). Bu bağlamda Wittgenstein, dünyanın anlamının dı- şında yattığını söyler; çünkü dünya üzerinde her şey nasılsa öyledir, bu gerçekleşmenin de hiçbir yerinde herhangi bir değer yoktur (*TLP*, ö. 6. 41). Dünyanın anlamı dışında yattığına göre, yaşamın anlamı da dışında yatsa gerek. Bu sebeple, "Yaşamın bir anlamı var mıdır?", "Neden varım?" gibi sorular metafizik bir kimliğe bürünür. Wittgenstein, sorulabilir olan soruların sadece bilimsel sorular olduğunu söyler; bununla beraber bilimin yaşamsal sorulara hiçbir şekilde cevap vermediğini de belirtir; zaten bi- limsel soruların tümünün yanıtlandığı bir ortamda, yanıtlanacak soru bile kalmamıştır (*TLP*, ö. 6. 52). Aslında yaşam sorununun çözümü de burada yatar; Wittgenstein'ın deyişiyle yaşam sorununun çözümü, sorunu gör- mezden gelmekte yatar (*TLP*, ö. 6. 521). Önermeler ya da tümceler, olgu durumlarını, totoloji ve çelişkileri dile getirirler.¹⁶ Etik tümceler ise ne bir

¹⁶ Kısa bir hatırlatma yapalım; totoloji ve çelişkiler, her ne kadar sözde önermeler ve anlam- sız olsalar da yine de mutlak doğru ya da yanlışlırlar. Totolojiler her zaman doğruyken, çelişkiler her zaman yanlıştır. Bu bağlamda onlar da olgusal bir içeriğe sahiptir; fakat resim

olgu durumunu ne bir totolojiyi ne de bir çelişkiyi dile getirir. Bu sebeple olgular alanının ve değerler alanının arasında mutlak bir sınır vardır (Utku, 2014, s. 217). Sınırın bir yanında hiçbir değeri olmayan olgular varken, sınırların ötesinde ise sadece sınırlar üzerinde bir işlevi olan, yani sadece dünyanın sınırlarını değiştirebilen etik isteme vardır (*TLP*, ö. 6. 43). Ama bu değişim sadece sınırlarda meydana gelir; etiğin olgular üzerinde hala bir işlevi, bir etkisi yoktur. İyi ve kötü gibi kavramlar, dünyada, olgularda ya da nesnelere değildir. Başka bir deyişle kendinde dünya ne iyidir ne de kötüdür; bu sebeptendir ki Wittgenstein'in *Defterler*'de dediği gibi, iyi ve kötünün başlatıcısı öznedir (Wittgenstein, 2017, s. 109). Özne ise dünyanın içinde değil, onun sınırlarından biridir. Dünyada sadece nesnelere ve bunlar bağlamında olgular vardır; özne ne olgu ne de nesnedir. Çetin Türkyılmaz'ın da belirttiği gibi özne, nesne olmadığı için dünyaya aşkındır; etik istenç, iyi, kötü gibi kavramlar da özneye ait kavramlar olduğundan dolayı, mantıksal olarak bunlar da aşkındır (Türkyılmaz, 2019: 180). Yani dünya üzerinde herhangi bir metafizik özneye rastlanamaz, başka bir deyişle dünya üzerinde istençli bir özne yoktur, bu özne ancak dünyanın sınırlarından biridir (*TLP*, ö. 5. 632). Etik, öznenin istenci sonucu ortaya çıkan bir şeyse, onun da özne ve mantık gibi dünyanın sınırı, dünyanı koşulu olması gerektiğidir (Wittgenstein, 2017, s. 107).

Sık sık felsefenin sınır çizme görevini vurguladık. Bu sınırlar nasıl çizilecek? Başka bir deyişle sınırlar nereden çizilecek? Wittgenstein, dile, dolayısıyla dünyaya sınırların dışarıdan değil, içeriden çizilebileceğini söyler (*TLP*: Önsöz). Sınırlar dışarıdan çizilemez; çünkü dünya dışına çıkılamaz. Aynı zamanda dışarıdan sınır çizmek için sınırın iki yanının da bilinmesi gerekir; başka bir deyişle sınırın iki tarafının da düşünülmesi gerekir. Oysa sınırın ötesi söylenemeyen, dolayısıyla düşünülemeyen alandır. Sınırları dışarıdan çizmeye çalışmak, aslında düşünülemeyeni de düşünmeye ça-

lışmak anlamına gelir ki bu Wittgenstein'a göre olanaksızdır. Bu sebeple sınırların içeriden çizilmesi gerekir. Çizilen bu sınır aslında düşünülemez olanı, düşünülebilir olanla sınırlamaktır (*TLP*, ö. 4. 114). Çizilen sınır, yasal sınır olacaktır; bu alan üzerine konuşmak serbesttir. Sınırın ötesi ise açık bir şekilde saçmadır; bu sebeple bu alan üzerine konuşulamaz. Üzerine konuşulamayan konusunda da susmak gerekir (*TLP*, ö. 7). Ö. Naci Soykan'ın tabiriyle, “Susmazsanız anlamsız konuşacaksınız, dolayısıyla saçmalayacaksınız; saçmalamak yerine susun daha iyi” (Soykan, 2016, s. 89).

Sonuç ve Değerlendirme

Wittgenstein'ın erken dönem eseri *TLP*'de ortaya koyduğu görüşler, özellikle kendi döneminde mantıkçı pozitivistler üzerinde fazlasıyla etkili olmuştur. Fakat felsefenin bize öğrettiği acı bir gerçek vardır; bir düşüncenin kabul edilmesi, onaylanması ya da savunulması, onun doğru olduğu anlamına gelmez. Bu sebeple *TLP* incelendiğinde, birçok sorun barındırdığı görülecektir. İlk olarak *TLP*'de ortaya koyulan *resim kuramı*, bize dile ilişkin çok küçük ve ilkel bir resim/tasvir sunar. Daha açık bir deyişle resim kuramı, dilin karmaşık yapısını göz önünde bulundurmaz. Wittgenstein, dil ve gerçeklik arasındaki ilişkiyi resim kuramıyla açıklığa kavuşturduğunu düşünür; fakat ilişkinin yaşam boyutunu göz ardı eder. Gerçekte Wittgenstein'ın ortaya koyduğu kuram, oldukça basitleştirilmiş bir dil anlayışıdır. Resim kuramında her ad sadece bir nesneyi ifade eder. Bu da oldukça yalın bir kullanımdır; yani bu dilin sadece küçük bir parçasıdır. Dil bir sözlük gibi değildir; yaşamsal bağlamı vardır, bir sözcüğün sadece sözlük anlamı, onu anlamamız için yeterli değildir. Çünkü bir sözcüğün işlevi değil, işlevleri vardır. Bu bağlamda *TLP*'de ortaya koyulduğu haliyle sözcüklerin temsil ettikleri nesnelere dikkate almaktan çok, sözcüklerin işlevlerine odaklanmak daha doğru olacaktır. Dil, mantıksal bir araç olmaktan ziyade, sosyal bir araçtır. Zaten Wittgenstein'ın sonraki dönem eseri olan *Felsefi Soruşturmalar*'da bakış açısını değiştirdiğini ve nesnel gönderimden çok anlama ve işleve odaklandığını söylemek pek de yanlış olmaz. Elbette böyle bir değişiklik, *TLP*'yi tamamen reddettiği anlamına gelmez.

Diğer bir sorun, dil ve dünyada ortak olarak bulunduğu söylenen mantıksal biçimle alakalıdır. Buradaki muğlaklık, mantıksal biçim üstüne konuşamamaktan kaynaklanmaktadır. Üzerine konuşulamayan bir şeyin bilgisi olabilir mi? *TLP* incelendiğinde açıkça mantıksal biçim hakkında bilgiye sahip olamayacağımız görülecektir. Çünkü bilgi doğru ya da yanlış olabilir; bir tümcenin doğru ya da yanlış olması için ise dünyanın olanaklı bir resmini sunması gerekir. Oysa mantıksal biçim hakkında konuşmak saçmadır. Bu durumda mantıksal biçimin dil ve dünyada ortak olduğunu söyleyen her tümce saçma olacaktır. Mantıksal biçim hakkında kurulan her tümcenin saçma olması demek, onu bilemeyeceğimiz anlamına gelir. Bu durumda söz konusu ilişki varsayımsal olur.

Bir diğer sorun ise anlamlılık konusunda karşımıza çıkar. Örneğin “Bugün yağmur yağacak” önermesi, olanaklı bir olgu durumunu resmetmesi sebebiyle anlamlıdır; ama “Kimseyi dolandırmamak iyidir” tümcesi hiçbir anlam taşımaz. Wittgenstein anlam meselesini bu haliyle dar kalıplar ardına hapsedmiştir denilebilir; başka bir deyişle Wittgenstein’a göre anlamlı olmak demek, ilkece doğrulanabilir olmak demektir. Bir şeyin ilkece doğrulanabilir olması için ise, o şeyin gözlemlenebilir olması gerekir. Bu da oldukça dar kapsamlı bir anlam görüşüdür. Böyle bir anlam ya da dil anlayışı, dili kullanıma hesaba katmaz; oysa ilk hesaba katılması gereken de budur. Bu sebeple anlam konusunda hayata, insanların dili kullanış biçimlerine, yaşam biçimlerine odaklanmak daha doğru olacaktır; Wittgenstein’ın daha sonra aslında *TLP*’de ortaya koyulan anlam düşüncesini terk ettiğini söyleyebiliriz.

Son olarak, felsefenin bir etkinlik olduğu savunulabilir bir görüştür; hatta felsefe eleştirel bir etkinliktir demek daha doğru olacaktır. Felsefede hiçbir görüş bir kalıplaşmış bir öğreti olarak sunulamaz; önümüzde konulan şeyin derin bir eleştiri süzgecinden geçirilmesi gerekir. Bununla beraber ortaya koyduğumuz şeylerin de eleştiriye açık olması gerekir. Ancak bu noktada şu soru gündeme gelmektedir: Wittgenstein’ın felsefeye atfettiği görev ne denli isabetlidir? Felsefeye sınır çizilmesi gerekir; fakat bu sınırın realiteden kopuk bir şekilde çizilmesi kabul edilebilir mi?

Wittgenstein, çizdiği sınırlarla aslında felsefeyi, dil ve bilim felsefesine indirgemıştır. Oysa çizilen sınırlar, eleyici nitelikte sınırlar olmamalıdır; yani, sınırlar alanları elemekten ziyade onları anlaşılır kılmak için çizilmelidir. Gündelik dilde yeri olmayan sözcüklerin felsefeden dışlanması anlaşılabilir; bununla beraber felsefe, tutarlı olmak koşuluyla istediğini dile getirebilmelidir. Disiplinleri elemekten sınırları çizmek gerekir. Elbette, böyle bir sınır çizme etkinliği olgular bağlamında değil yaşamsal bağlamda daha anlamlı olur.

Kaynakça

- Altuğ, T. (2016). *Modern Felsefede Metafiziğin Elenmesi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Arlı Çil, D. (2019). “Wittgenstein’in Birinci Dönem Düşüncelerindeki Resim Kuramı ve Anlamla İlgili Sorunlar”. *Kilikya Felsefe Dergisi* (2). 102-115.
- Black, M. (1964). *A Companion to Wittgenstein’s Tractatus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çakmak, C. (2013). “Wittgenstein’da Dil ve Felsefe İlişkisi”. *Felsefe Arkivi* (30). 141-151.
- Glock, H. J. (2005). *A Wittgenstein Dictionary*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Grayling, A. C. (2008). *Düşüncenin Ustaları: Wittgenstein* (Muhsin Yılmaz, Çev.). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Hacker, P. (1986). *Insight and Illusion*. Oxford: Clarendon Press.
- Hadot, P. (2015). *Wittgenstein ve Dilin Sınırları* (M. Erşen, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Körpe, İ. (2018). “Tractatus Logico-Philosophicus’ta Metafizik Ben ve Dünya’nın ‘Sub Specie Aeternitatis’ Görünümü”. *Metazihin* 1 (1). 123-139.
- Kuusela, O. (2021). “Wittgenstein’ Distinction Between Saying and Showing”. *Wittgenstein’s Tractatus Logico-Philosophicus* (A. Georgallides). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Magee, B. ve J. Searle (2001). “On Beşinci Tartışma: Wittgenstein”. *Büyük Filozoflar: Platon’dan Wittgenstein’a Batı Felsefesi* (B. Magee, Ed.) (A. Cevizci, Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları, 332-362.
- McGuinness, B. (Ed.) (2008). *Wittgenstein in Cambridge: Letters and Documents 1911-1951*. Oxford: Blackwell Publishing.

- Morkoç, U. (2023), “*Tractatus Logico-Philosophicus*’ta Saçmanın İşlevi”. *Kilikya Felsefe Dergisi* 10 (2), 136-148.
- Özel, A. (2016). *Wittgenstein Mantığında Önergeler Meselesi*. Bursa: Emin Yayınları.
- Özkan, C. İ. (2019). “Frege ve Russell’in Düşüncelerinin Etkisinde *Tractatus*’ta Mantıksal Uzak Düşüncesi”. *L. Wittgenstein: Temel Kavram ve Sorunlar* (H. Tepe ve B. Akar, Ed.). Ankara: BilgeSu Yayınları, 35-60.
- Pears, D. (1985). *Wittgenstein* (A. Denkel, Çev.). İstanbul: Afa Yayınları.
- Turgut, İ. (1989). *B. Russell, L. Wittgenstein ve Mantıksal Atomculuk*. İzmir: Karınca Matbaacılık.
- Türkiylmaz, Ç. (2019). “Wittgenstein’in Özne Anlayışı”. *L. Wittgenstein: Temel Kavram ve Sorunlar* (H. Tepe ve B. Akar, Ed.). Ankara: BilgeSu Yayınları, 177-190.
- Utku, A. (2014). *Wittgenstein: Erken Döneminde Dilin Sınırları ve Felsefe*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Utku, A. (2019). “Dilin İmkânsız Kitabını Yazmak”. *L. Wittgenstein: Temel Kavram ve Sorunlar* (H. Tepe ve B. Akar, Ed.). Ankara: BilgeSu Yayınları. 63-82.
- Von Wright, G. H. (2006). “Remarks on Wittgenstein’s Use of the Terms ‘sinn’, ‘sinnlos’, ‘unsinnig’, ‘wahr’ and ‘Gedanke’ in the *Tractatus*”. *Wittgenstein: The Philosopher and His Works* (A. Pichler and S. Säätelä, Eds.). Frankfurt: Ontos Verlag.
- Wittgenstein, L. (1957). “Notes on Logic” (H. Castello, Der.). *The Journal of Philosophy*. 54 (9). 230-245.
- Wittgenstein, L. (2016). *Tractatus Logico-Philosophicus* (O. Aruoba, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Wittgenstein, L. (2017). *Defterler 1914- 1916* (A. Utku, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Yavuz, A. (2023). “Wittgenstein’da Etik ve Estetiğin Bakış Açısı Etkisi Üzerine”. *Kilikya Felsefe Dergisi* (2), 21-33.
- Yılmaz, Ö. (2018). “Wittgenstein’in *Tractatus*’u Açısından Anlam Dışı Kavramı”. *Felsefe Arkivi*, (48). 73-85.